

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.

ISBN 978-601-04-1283-5

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Екінші томға абайтану саласында 1940 жылдан 1960 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми және тағылымдық маңызы үлкен еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

II томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АТА СӨЗІ

Адамды көп ойға салатын бір мезгіл – жастық шақ. Өмір жолының басына ғана түсіп, болашағын алдан күткен жас адамның ойы шар тарапқа бой ұрып, үлкен дүниеден лайықты орын алсам деген заңды үміт, орынды тілек іздетеді. Жер бетін шарлай зәулім аспанға ұшып, мұхиттың шыңырау терең түкпіріне лезде сүңгіп, қайта оралатын адам ойлары тұрақтап, бір саяға құймай, жастық көңіл елегзи бермекші.

Бұл адамшылыққа жат нәрсе емес, қайта заңды қасиет болып табылады. Өмірде нысана болмау, айқын қойылған мақсат болмау деген мұхитқа компассыз шыққан кемедей адасқақ, күтпеген бейнетке ұрыншақ қылып үйретпек.

Әрине, өмір жолы тақтадай тегіс, оқтаудай түзу болуға мүмкін емес. Ондай жол қызық та болмас еді. Дегенмен алда нысана болу әр адамның өмірінің заңы болуы керек сияқты. Тарихта өткен көптеген ұлы адамдар өмірдің осы заңын ескертіп, жастарға деп арнап нақыл сөздерін қалдырды.

Біздің ұлы ақын атамыз Абай өзінің нақыл сөздерін бірауыз өлеңмен айтып кеткен еді.

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар, қалан! –

депті ұлы атамыз. Абай бұл нақылды жәй ғана, өншейін жалпы ұғымда айтып қойған жоқ, қандай кірпіш болып, қайда қалану керектігін де мезгеп кетті. Өзінің «Ғақлиясында» ол тыныштық ұйқы көрмей, өмірінің бар қызығын ғылым заңдарын ашу деп білген хәкімдердің өнегесін мадақтады. Және соларға ұқсауға тырыс деп шақырады. «Ондай болмақ қайда деп, айтпа ғылым сүйсеңіз», – деп сенімге шақырып, айтқан нақылын нығыздай түседі.

Әрине, ғалым болу – әркімнің қолынан келе бермейтін нәрсе. Ал олай болғанда да Абай талаптың зор болуын тілейді. Оны бір өлеңінің төмендегі екі жолынан көруге болады:

Алыста болса іздеп тап,
Кореннойға кіруге.

Абайдың «кореннойға кіруге» деген сөзі көп нәрсені аңғаруды керек қылады. Құлашты кең сілтеп, өмір кетігінің керекті жеріне қалан дегенді ескертеді. Бұл ойын: «Тіршіліктің несі сән, тереңге бет қоймаса», – деп тағы да шегелей түседі.

Қандай адамға болмасын өмірден орын алып беретін нәрсе – еңбек екендігін де Абай қатты ескертеді. «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, қардың суы сықылды тез суалар», – дейді ол. Адам баласының, одан қалды жеке адамның тілегі, алға қойған мақсаты тарих бойы өзгермей тұрмақ емес. Әр ғасыр, әр қоғам сатысы оларға өздерінің ықпалын ала келеді. Капитализм дәуірі болса, адамның тілегін жеке басының пайдасына, байлыққа, қалайда ақша табуға, мал табуға бейімдеді.

Абай өмір сүрген дәуір қазақ елінің феодализмнің шытырман шырмауынан шыға алмай, капиталистік қатынас саңлауларының жаңа ғана қазақ даласына бет қоя бастаған кезі еді. Мал баққан, қараңғылық бұғауында тұншыққан көшпелі қазақ елінің ішінде шаруашылықтың жоғарғы сатысы ретінде егін салуға көшу және оқу-білімге ұмтылу талабы түр еді. Абай атамыз, міне, дәл осыны сол кезде де өсиеттей білді.

Түбінде баянды еңбек – егін салған,
Жасынан оқу оқып білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Еңбектің бұдан өзге бөрі жалған.

Қазіргі дәуірде біздің қазақ елі, қазақ халқы қоғам сатыларының біразын аттап өтіп, Совет Одағының халықтарымен бірігіп, коммунизм құру күресіне белсене қатынасуда. Октябрь революциясы өмір берген біздің халқымыз, ол жасақтаған республика тең праволы социалистік мемлекет семьясының құрамына еніп, одақтағы үлкен ақ отаулардың бірі болып отыр. Еліміздің жер байлығы, кен байлығы мол пайдаланылып, мәдениеті адам айтқысыз шапшаң қарқынмен өсіп, бұл күнде республикамыздың даңқы ғажайып жер жарады. Әрине, мұндай жағдайда ұлы бабамыз Абайдың жастарға айтқан:

Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар, қалан! –

деген нақылы басқа тұрғыдан қаралмақшы. Оқу, білім, қоғамға еңбек ету қазір қол жетпейтін мақсат емес. Мүмкін, ата-анасына еркелейтін, заманға арамтамақ есептеліп жүретін аздаған селтең байлар, өлі де кездесетін болар. Бірақ олар – шығымды, көп егіннің ішінде кездесетін арамшөптей сирек, жұлып тастауға оңай, түбірі борпыл, өсуі қагілез, өмірі мерзімделмеген адамдар.

Сонымен, біздің жастардың алдында қазір дүниеге, басқаша айтқанда, ұлы Отанның белді-белді істеріне кірпіш болу мұң, қиял қанатындағы сұрана тіленетін жай емес. Біздің өңгіме қандай кірпіш болып, қай жерге қалану керек, міне, осы тұрғысында болмақ. Нақ осы жайдан қарастыра отырып, жастарға арнап бірер ауыз сөз жазғымыз келеді.

Октябрьден бұрын Қазақстан жерінде, оның ішінде қазақ елінде экономика бір салалы ғана болды. Бірлі-жарым орнай бастаған өндіріс орындарында аздаған ғана қазақ жұмыскерлері жұмыс істеді. Ал өнеркәсіпте істейтін интеллигенция, тіпті жоқ деуге болатын еді. Қала халқының ішінде де қазақтар, тіпті аз болатын. Оның есесіне қазақ халқы сонау ескі заманнан бергі ата-бабасы кәсіп еткен көшпелі малшаруашылығымен бірыңғай айналысып келді. Оның өзі бытыраңқы және мүшкіл халде болатын. Мындаған жылқы, қоралаған қой, табын-табын сиыр түліктерінің қорасы бай болса, оның соңындағы жалшы-малай өз тіршілігі үшін шөкімдей ғана күнкөріс табатын.

Қазақстанның экономикасы өркендеумен байланысты көптеген жаңа құрылыстар, ірі өнеркәсіп орындары салына бастады. Бұрынғы жел ызыңы, мидай да бетпақ дала жайлаған жансыз өлкелерге өмір келіп, жаңадан үлкен қалалар орнады. Осының өзі қазақ халқының алдағы тарихи тағдыры үшін үлкен прогресс, зор жаңалық ала келді. Себебі кең байтақ қазақ жерінде орнап жатқан өндіріс орындары мен жаңа қалаларда жұмыс істейтін жұмыскерлер, инженер-техниктер, тағы да осы сияқты бұрын қазақ халқы білмеген мамандық салаларының адамдары көбейді. Бұл жөніндегі біздің табысымыз, үлкен жеңістеріміз санап тауыспастай.

Дегенмен ертеректе өндіріс өрлеуінің тоғышарлығымен және қазақтардың қалалы жерде аз болып, көпшілігі мал бағу соңында болуымен байланысты адамдарымыздың өндіріске тартылуы республикамызда өнеркәсіптің өрлеуіне сөйкес бола алған жоқ. Сөйтіп, осының әсері ашығын айтсақ әлі күнге дейін сезіліп келеді. Өндіріс орындарында техникалық мамандықтарды түбегейлі меңгерген қазақ жұмысшылары әлі де болса аз. Отандық өнеркәсіпті өркендетуге лайықты үлес қосу – қазақ жігіттері мен қыздарының да айбынды және абыройлы борышы. Қоғам негізі – ауыр өнеркәсіпті өркендету маңызды мәселе десек, онда тұғырлы жұмыстардың барлығының тетігін ұстауда қазақ қыздары мен жігіттерінің де көп болуы – сондай қажет нәрсе.

Орта дәрежелі және жоғары мектепті бітіруші қазақ жастары ойы қажетті өтеп те жатыр. Бүгінге дейін де, бұдан кейін де орта дәрежелі мектептерді бітіретін қазақ жастарының саны еселеп арта бермек. Ал бірақ осы уақытқа дейін алған жастардың көпшілігі ауылшаруашылық мамандары, мұғалімдер, заң қызметкерлері арасында көбірек болып келеді. Әрине, бұлар да – өмірге керек, қоғамға қажет мамандықтар. Дегенмен өндіріс салаларында жүрген мамандардың әлі де аздығын кемістік деп білген әбден жөн болады. Себебі өндіріске бейімділік, техниканың бүгінгі заманғы табыстарын жетік меңгерген халықтың зор қасиетін, оның дамуының интеллектуалдық бейнесін айқын аңғартады. Өндіріске ұлт кадрларын мол дайындауға біздің уақытымызда да кең жол ашылып отырғанын естен шығармау керек.

Қазақ халқының бұрын тарих сатысының төменгі баспалдағында болуына байланысты психологиясындағы тоғышарлығы сонау бір жылдарда көп залалын тигізді. Көптеген қазақтардың ұғымынша, оқығандықтың белгісі кеңседе отырып «төрелік» құру сияқты ұғымдар болып келді. Жер астына шахтаға түсу, завод цехтарында құрылыс алаңдарында жұмыс істеу сияқты еңбек жайында жирене қараушылықтар болды. Осы сияқты тұрпайы көзқарастарға қарсы жастар арасында әлі де жұмыс жүргізу өте қажет. Өйткені жастар жанын уыздай балғын шағынан зор мақсаттың адамдары етіп тәрбиелемесек, ертеңгі күні көп жайлардан ұтылатынымыз өзінен-өзі түсінікті.

Бұл мақаланың авторы қазақ қыздары мен жігіттеріне: «өмірден орын табуда өндірістік істі сүйіндер» дегенде, осыдан басқаны қаламандар деп біржақты бағдарлаудан аулақ. Өмірден орын табу – бүгінгі таңда және ертең, арғы күні сымбатты тұлғалы Отан алдында шешуі кезек күттірмейтін қандай міндеттер тұр, соның тұғырлы тетіктерін ұстау, орналасу деген сөз. Олай болса, мыңғырта мал өргізген шопан болу да, алып «НАТИ»-ді атша жортқызған механизатор болу да планетааралық корабльдердің ұшқышы болу да, мәдениет пен әдебиеттің, искусствоның талғамды қайраткерлері болу да жастар алдында тұратын нысана болуға тиіс. Демек, өмірдің қай саласында кім болып, нендей қызмет атқарсаң да, елің сүйсінетін азамат, адам болуың керек, бүгінгі заманның ұрпағы! Сонау бір түнек дүниенің ортасында өмір сүрген ұлы атамыз Абайдың: «Сен де бір кірпіш, дүниеге, кетігін тап та, бар, қалан», – деген екі жол өлеңін бүгін өзіміздің талғамымыздан өткізіп, жаңа дүниенің шамшырақ жарығы сәулесінде оқысақ, жоғарыдағы алға тартқан паш пікірлерді айтуға мәжбүр боламыз. Біздің қоғамның қарқындық аяқ алысы әр жасқа: «өндірі азамат бол!» – дейді.

1958 ж.

ТҮСІНІКТЕР

1. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26-90-беттер; Абай институтының вебсайты.

2. Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Коммунист. – №9. – 1940. – 27-36-беттер; Абай институтының вебсайты.

3. Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 209-224-беттер; Абай институтының вебсайты.

4. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: «Қазбірмемл.» баспасы, 1945. – VII-XXIV беттер; Абай институтының вебсайты.

5. Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: «ҚазССР ҒА» баспасы, 1954. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.

6. Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны // Социалистік Қазақстан. – 15 май. – №94 (2859). – 1945; Абай институтының вебсайты.

7. Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: проф. Қ.Ж. Жұмалиев Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы, 1960. – 83-110-беттер; Абай институтының вебсайты.

8. Қаратаев М. Абайды армандасақ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 155-159-беттер; Абай институтының вебсайты.

9. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 162-172-беттер; Абай институтының вебсайты.

10. Тәжібаев Ә. Абай және қазақ лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мақала алғаш рет 1945 жылы «Майдан» журналында басылған, автордың «Өмір және поэзия» кітабында жарық көрген. Мақала ақынның бес томдық шығармалар жинағының төртінші томында жарияланған басылымы бойынша берілді: Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Ғылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 26-58-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Бекқожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 355-364-беттер; Абай институтының вебсайты.

12. Мұқамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығар-

малар жинағы. I том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш, 2005; Абай институтының вебсайты.

13. Омаров І. Ата сөзі. Баспасөзде жарияланған: Омаров І. Өмір мен өнер (очерктер, мақалалар, өлеңдер, хаттар, естеліктер) / құраст. Қ. Құрманғали. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖПС, 2012. – 286-291-беттер.

14. Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев. Баспасөзде жарияланған: Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994. – 147-167-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Әуезов М. Абайдың өмірбаяны	3
Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны	68
Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында	85
Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері	103
Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны	119
Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны	127
Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері	143
Қаратаев М. Абайды армандасак	163
Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы	168
Тәжібаев Ә. Абайдың лирикасы	178
Бекқожин Қ. Абай және «Дала уалаяты»	203
Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында	213
Омаров І. Ата сөзі	235
Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев	240
Түсініктер	261

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рүстембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8549

Басуға 06.10.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 16,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1507.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.